

*Łukasz Jan Berezowski*¹

*Joanna Ciesielka*²

Uniwersytet Łódzki

**ALESSANDRO MANZONI A SPRAWA WŁOSKA:
POGLĄDY NA KWESTIĘ JĘZYKA NARODOWEGO WŁOCHÓW
W WYBRANYCH PISMACH FILOZOFICZNO-JĘZYKOWYCH
NA PRZYKŁADZIE TRAKTATU *DELL'UNITÀ DELLA LINGUA
E DEI MEZZI DI DIFFONDERLA* (1868) I JEGO PRZEKŁADU
NA JĘZYK POLSKI**

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/TSP-W.2022.001>

Date of receipt: 14.04.2022

Date of acceptance: 12.02.2023

Alessandro Manzoni and the Italian question: the views on the issue of national language of Italians expressed in selected philosophical and linguistic works on the example of the treaty *Dell'unità della lingua e dei mezzi di diffonderla* (1868) and its translation into Polish (Summary)

The purpose of this article is to outline the views of Alessandro Manzoni on the issue of the national language of Italians throughout the selected philosophical and linguistic works. In the first part of the article, the authors highlighted the figure of the Milanese bard as well as the main theoretical framework for the origins of human speech in general and the sources of inspiration of these concepts mostly deriving from the works of the French Enlightenment philosophers (J. J. Rousseau, É. de Condillac, C. De Brosses) and of their Italian advocates and antagonists (M. Cesarotti, A. Cesari, V. Monti). Subsequently, a general overview of references dedicated to the subject of linguistics shall be presented including published and unpublished pieces. In the final part, the authors synthesized several chief theses exposed by Manzoni in the treaty titled *Dell'unità della lingua e dei mezzi di diffonderla* [On the unity of the language and the means of diffusing it] being at the same time a report on the proceedings of the parliamentary committee on the national language of 1868, whose authorial translation into Polish language is provided as an integral part of this article.

Key-words: Alessandro Manzoni, philosophy of the language, national language, question of the language, vernacular Florentine language.

Streszczenie

Celem artykułu jest nakreślenie poglądów Alessandra Manzonia na kwestię języka narodowego Włochów w oparciu o jego piśmiennictwo filozoficzno-językowe. W pierwszej części autorzy przybliżają sylwetkę wieszca z Mediolanu i przedstawiają założenia teoretyczne koncepcji pochodzenia mowy ludzkiej w ogóle oraz źródła inspiracji tychże zaczerpnięte przeważnie

¹ Dr Łukasz Jan Berezowski – Zakład Italianistyki, Uniwersytet Łódzki, e-mail: lukasz.berezowski@uni.lodz.pl, ORCID: 0000-0002-5312-5451.

² Dr Joanna Ciesielka – Zakład Italianistyki, Uniwersytet Łódzki, e-mail: joanna.ciesielka@uni.lodz.pl, ORCID: 0000-0003-0897-7724.

z dokonań francuskich filozofów doby oświeceniowej (J. J. Rousseau, É. de Condillaca, C. De Bosses) oraz ich włoskich zwolenników i adwersarzy (M. Cesarottiego, A. Cesariego, V. Montiego). Następnie zarysowano ogólną systematykę publikacji Manzoni poświęconych tematyce językoznawczej z podziałem na pozycje ogłoszone i nieogłoszone drukiem. W końcowej części zsyntetyzowane zostały najważniejsze tezy Manzoni eksponowane w traktacie *Dell'unità della lingua e dei mezzi di diffonderla* [O jedności języka i sposobach jego rozpowszechniania] stanowiące sprawozdanie z prac komisji parlamentarnej do sprawy języka narodowego z 1868 roku, którego autorski przekład na język polski stanowi integralną część przedmiotowego artykułu.

Słowa kluczowe: Alessandro Manzoni, filozofia języka, język narodowy, kwestia języka, wernakularny język florencki.

1. Alessandro Manzoni: przyczynek do biografii (wprowadzenie)

„Język został wymyślony przez ludzi po to, by się wzajemnie rozumieli, a nie po to, by się oszukiwali”³ – to słynne słowa, których autorstwo przypisywane jest Alessandrowi Manzoniemu, jednemu z najwybitniejszych pisarzy, poetów i filozofów doby włoskiego *Ottocenta*, naocznemu świadkowi historii i bacznemu obserwatorowi walki Włochów o wolność i niepodległość, a w okresie pozejednoczeniowym głównemu krzewicielowi florenckiego *volgare*⁴ i promotorowi postulatu o ustanowieniu go językiem narodowym wszystkich Włochów. Urodzony w 1785 roku w znajdującym się naówczas pod okupacją austriacką Mediolanie, w rodzinie hrabiowskiej Pietra Manzoni⁵ i Giulii Beccarii (córką słynnego Cesarego, prawnika i działacza politycznego), przyszły autor pierwszej w dziejach Włoch powieści historycznej jako nastolatek odebrał solidną edukację humanistyczną w lombardzkich kolegiach zakonnych w Merate i Lugano, które ukończył w wieku szesnastu lat. Fascynowały go wówczas racjonalistyczne idee i oświeceniowy ateizm. Mimo to już jako dorosły człowiek w 1810 roku ożenił się z poznaną w Paryżu Enrichettą Blondel, przyjmując sakrament małżeństwa w rycie rzymskim, pomimo że dwa lata wcześniej zawarł z nią ślub w obrzędzie kalwińskim. Być może paradoksalnie, albowiem znany ze swojej religijności, z której nigdy nie czynił tajemnicy, Manzoni opowiadał się otwarcie za laickim modelem przyszłego państwa włoskiego (wbrew poglądom środowiska katolików świeckich, z którego się wywodził) oraz za

³ „Il linguaggio è stato lavorato dagli uomini per intendersi tra loro, non per ingannarsi a vicenda”.

⁴ Włoski termin *volgare* pochodzący od łac. *vulgus* – lud odnosi się do języków wernakularnych używanych na obszarze historycznych ziem Półwyspu Apenińskiego, które w naturalny sposób ewoluowały z łaciny mówionej w okresie po upadku Cesarstwa Zachodniorzymskiego. Według relacji zawartej przez Dantego w traktacie *O języku pospolitym* ich liczba w XIV wieku wynosiła czternaście, a wiodącym spośród *volgari* był właśnie język florencki.

⁵ Według aktualnego stanu wiedzy ojcostwo Alessandra Manzoni przypisywane jest Giovanniemu Verriemu, wieloletniemu kochankowi matki. Rodzice Alessandra rozstali się ostatecznie w 1792 roku.

ustanowieniem Rzymu stolicą nowo powstałego Królestwa Włoch. W rok po tym, gdy to ostatnie stało się faktem w 1871 roku, otrzymał tytuł honorowego obywatela Wiecznego Miasta, sprawując jednocześnie mandat senatora przez pięć kadencji. Centrum jego życia pozostawała jednak Florencja, w której osiedlił się wraz z rodziną jeszcze w 1827 roku i gdzie mieszkał z przerwami przez większość życia. Pobyt w kulturowej (a w latach 1865–1871 także politycznej) stolicy Włoch odcisnął się piętnem na całej jego późniejszej twórczości i zaowocował licznymi kontaktami i przyjaźniami z innymi znamienitymi mistrzami epoki włoskiego romantyzmu (m.in. z Giacometem Leopardim). Mimo znaczących dokonań na wielu polach oraz długiego i aktywnego życia, przez znaczną jego część wieszcz zmagał się z licznymi problemami zdrowotnymi (m.in. atakami paniki, epilepsji i agorafobią). Przeżył też śmierć pierwszej żony (zawarł ponownie związek małżeński z Teresą Borri w 1837 roku) i kilkorga dzieci. Zmarł w 1873 roku w rodzinnym Mediolanie.

2. Źródła inspiracji i poglądy Manzoni na temat pochodzenia języka

Poglądów Manzoni na sprawę języka narodowego mieszkańców zjednoczonych ziem Italii, jego homogeniczności i spójności doszukiwać się można jeszcze we wczesnym etapie jego działalności, tj. w okresie na długo poprzedzającym wydarzenia pierwszego *Risorgimenta*, o czym świadczy choćby fragment listu wysłanego w 1806 roku do Claude'a Charles'a Fauriela, francuskiego historyka, filologa i krytyka literackiego, który stał się później duchowym ojcem pisarza⁶: „na nasze nieszczęście, stan Italii rozczłonkowanej na części, opieszałość i ignorancja pogłębiły znacząco przepaść między językiem mówionym a pisanym, o którym można powiedzieć, że stał się językiem martwym”⁷ (Manzoni 1954–74: IX, 331). Jednak zanim doszło do skryształizowania się głównych linii programowych wieszcz dotyczących koncepcji języka narodowego (*de facto* nastąpiło to dopiero w drugiej połowie lat 40. XIX wieku, o czym szerzej w pkt. 3 artykułu), w pierwszych dekadach XIX wieku poświęcił się on studiom nad tezami dotyczącymi pochodzenia języka w ogóle przedstawianymi w tekstach zarówno francuskich filozofów doby oświeceniowej (m.in. Étienne'a de Condillaca i Jeana-Jacques'a Rousseau; wpływy oddziaływania tego ostatniego można odnaleźć w niewydanym traktacie *Della lingua italiana*), jak i rodzimych

⁶ Cfr. Macchia 2014: 10; Prato 2021: 50.

⁷ „Per nostra sventura, lo stato dell'Italia divisa in frammenti, la pigrizia e l'ignoranza hanno posta tanta distanza tra la lingua parlata e la scritta, che questa può dirsi quasi lingua morta”.

(głównie Melchiorre Cesarottiego). Rozważania te sprowadzały się w znacznej mierze do konstatacji, że żaden język nie stanowi pierwotnego źródła mowy ludzkiej (*lingua primitiva*), a wszystkie wywodzące się ze wspólnego języka przodka kody są językami pochodnymi (*lingue derivate*)⁸. W takim rozumieniu Roussowskiego paradygmatu o nieistnieniu mowy u człowieka pierwotnego⁹, który z racji prowadzenia samotnego trybu życia nie odczuwał konieczności porozumiewania się, narodziny tejże u przedstawicieli *homo sapiens* musiały wiązać się z pierwszymi doświadczeniami socjalizacji, gdyż dopiero życie w określonej społeczności wymuszało potrzebę komunikacji werbalnej. Od de Condillaca przejął zaś Manzoni i zdefiniował na nowo tezę o związku między rozwojem języka (*sviluppo del linguaggio*) i duchem narodu (*genio del popolo*)¹⁰, w której upatrywał analogii z własnym twierdzeniem, że każdy język wyraża charakter narodu, który się nim posługuje. Nie podzielał jednak przekonania francuskiego filozofa o potrzebie poszukiwania korzeni mowy ludzkiej i źródeł pochodzenia hipotetycznego języka przodka jako niewystarczająco udokumentowanych, widział zaś potrzebę podkreślenia jedyne pewnego faktu, jakim niewątpliwie są zmiany dokonujące się w języku (*mutamento linguistico*).¹¹ Natomiast u Cesarottiego Manzoni odnajdywał liczne inspiracje innym francuskim myślicielem tożsamego okresu, Charles'em de Brosses, u podstaw poglądów którego stało przekonanie, jakoby źródłem języka była bliżej nieokreślona natura pochodząca od Boga Stwórcy¹². Manzoni kategorycznie wykluczał tak sformułowaną teologiczną tezę wskazując, że korzenie mowy ludzkiej mogą mieć jedynie charakter antropologiczny, gdyż od nikogo innego jak od drugiego człowieka nie może się nauczyć mówić kolejny człowiek (do rozważań tych powróci w utworze pt. *Sentir messa*).

Liczne odniesienia do wzorców francuskich odnotować można także w późniejszym piśmiennictwie Manzoni (vide pkt 3), np. w drodze analogii czynionych do języka paryżan, który stał się ostatecznie językiem wszystkich Francuzów. Manzoni postulował bowiem, jak się później okazało – profetycznie, aby to dialekt toskański typu florenckiego stał się językiem narodowym Włochów.

⁸ Cfr. Zama 2018: 77–78.

⁹ Ivi, 93–94.

¹⁰ Ivi, 47.

¹¹ Ivi, 78.

¹² Ivi, 96.

3. Przegląd twórczości i poglądów Manzoni na kwestię języka narodowego

Obok bogatego dorobku prozatorskiego, poetyckiego, dramatycznego i religijnego liczącego przeszło 100 pozycji wydawniczych¹³, autor monumentalnego dzieła *I promessi sposi*¹⁴ (1827), z którego słynie przede wszystkim poza granicami Włoch, znany jest (choć w nikłym stopniu znajduje to odzwierciedlenie w opracowaniach krytycznych polskich badaczy¹⁵) ze swojego pisarstwa filozoficzno-językowego ściśle związanego z postulatami, jakie głosił w przedmiocie konieczności powstania oraz kształtu przyszłego języka włoskiego. Dokonania te podzielić należy, zgodnie z funkcjonującą we Włoszech typologią, na opublikowane (*scritti linguistici editi*) i nieopublikowane (*scritti linguistici inediti*)¹⁶. Do tych pierwszych wliczają się głównie teksty zredagowane w formie listów kierowanych do decydentów politycznych, członków komisji parlamentarnych, towarzystw naukowych, redaktorów naczelnych czasopism. Część tych pism ma charakter polemiczny w stosunku do przekonań wyżej wymienionych: powstała w kontrze do podejmowanych przez nich działań, stanowi reakcję na ich brak albo jest repliką na uprzednie wystąpienia tych osób. Należą do nich:

• *Sulla lingua italiana. Lettera al signor cavaliere consigliere Giacinto Carena* [O języku włoskim. List do pana radcy Giacinta Careny] (1847–1850): było to pierwsze publiczne wystąpienie Manzoni, w którym przedstawił podwaliny teoretyczne dotyczące kwestii języka, tłumacząc przy tym zasadność decyzji podjętych w toku powstawania powieści *Narzeczeni*. W ocenie autora jedynie powszechnie przyjęcie i upowszechnienie języka miasta Florencji, który jest językiem żywym i ugruntowanym w piśmiennictwie, a jednocześnie pochodzącym z łaciny, podobnie jak dialekty pozostałych ziem Italii, gwarantuje ustanowienie wspólnego języka narodowego wszystkich Włochów. Tekst, pierwotnie wysłany w 1847 roku jako list prywatny do Giacinta Careny, członka Akademii della Crusca i autora słownika żywego języka

¹³ <https://www.alessandromanzoni.org/opere> [dostęp: 10.4.2022].

¹⁴ Kompozycja ukazała się po raz pierwszy w polskiej wersji językowej w 1848 roku pod tytułem *Oblubieńcy medyolańscy: historia z XVII wieku znaleziona i przerobiona przez Alexandra Manzoni* w przekładzie Wojciecha Szymanowskiego. Późniejsze tłumaczenia powieści pod współcześnie stosowanym, skróconym tytułem *Narzeczeni* ukazały się odpowiednio w 1882 roku (przeł. Maria Obrąpalska) i w 1958 roku (przeł. Barbara Sieroszevska).

¹⁵ Cfr. Malinowska 2001: 229–233; Grochowska 2011: 34–46; Pietrzak-Thébault 2013: 293–306.

¹⁶ Przedstawione zestawienie, opracowane w oparciu o dane zgromadzone w oficjalnym serwisie internetowym www.alessandromanzoni.org/opere zawiera tytuły oryginalne dzieł, datę ich ogłoszenia drukiem (w przypadku opublikowanych) lub datę/przedział czasowy ich powstania (w przypadku dzieł nieopublikowanych) oraz propozycję tłumaczenia ich tytułów na język polski. Wszystkie cytowane pozycje zostały opublikowane zbiorczo w opracowaniu Maurizia Vitalego pod tytułem *Scritti linguistici* (UTET, Torino 2013).

toskańskiego o tytule *Vocabolario domestico*, został opublikowany w 1850 roku w zeszycie VI cyklu *Opere varie* na znak polemiki z leksykografem, który wbrew poglądom wieszca z Mediolanu, zdecydował się uwzględnić w korpusie słownika terminy pochodzące także spoza języka toskańskiego¹⁷;

• ***Dell'unità della lingua e dei mezzi di diffonderla*** [O jedności języka i sposobach jego rozpowszechniania] (1868): jest to traktat, w którym Manzoni przedstawił swoje stanowisko na temat tego, jaki powinien być – jego zdaniem – język zjednoczonych Włoch. Tekst powstał w związku z pełnionymi obowiązkami służbowymi, które powierzył mu ówczesny minister edukacji publicznej Emilio Broglio w ramach komisji parlamentarnej powołanej do znalezienia i wypracowania sposobów upowszechniania języka i prawidłowej wymowy w narodzie zjednoczonych Włoch (główne założenia niniejszego wystąpienia zostały szczegółowo omówione w pkt. 4 niniejszego artykułu)¹⁸;

• ***Lettera intorno al libro «De Vulgari Eloquentia» di Dante Alighieri*** [List w związku z książką «O języku pospolitym» Dantego Alighieri] (1868): pod tą nazwą kryje się korespondencja Manzoni skierowana do Ruggera Bonghiego, redaktora naczelnego dziennika „Perseveranza”, opublikowana na łamach tegoż pisma w 1868 roku. Tekst dotyczy kwestii, której Manzoni nie poświęcił dość miejsca w poprzednim traktacie (co zresztą sam przyznaje), tj. stanowisku Dantego wyrażonym w *De Vulgari Eloquentia* o potrzebie powstania wspólnego języka Włochów, którym winno być florenckie *volgare* klas wykształconych¹⁹;

• ***Lettera intorno al Vocabolario*** [List w związku ze Słownikiem] (1868): to kolejny list skierowany do Ruggera Bonghiego, w którym Manzoni prostuje źle zrozumianą wypowiedź, wskazując na różnice między językami toskańskim i florenckim. Wyrażone w nim stanowisko to było też jasnym przyczynkiem do sprawy powstającego słownika, w którym nie powinny się znaleźć – w ocenie autora listu – słowa pochodzące z różnych języków Toskanii, gdyż taki słownik nie tworzyłby spójnej całości²⁰;

• ***Appendice alla relazione intorno all'unità della lingua e ai mezzi di diffonderla*** [Aneks do sprawozdania o jedności języka i sposobach jego rozpowszechniania] (1868–1869): tekst powstał w związku z traktatem *Relazione intorno all'unità della lingua e ai mezzi di diffonderla*, a bezpośrednim bodźcem do jego napisania była polemika z innym

¹⁷ <https://www.alessandromanzoni.org/opere/9> [dostęp: 10.04.2022].

¹⁸ <https://www.alessandromanzoni.org/opere/13> [dostęp: 10.04.2022].

¹⁹ <https://www.alessandromanzoni.org/opere/14> [dostęp: 10.04.2022].

²⁰ <https://www.alessandromanzoni.org/opere/15> [dostęp: 10.04.2022].

członkiem komisji parlamentarnej, genueńczykiem Raffaellem Lambruschinim, który był przeciwny postulatowi Manzoni o uznaniu języka florenckiego za wzorzec przyszłego wspólnego języka narodowego. Jego adwersarz twierdził bowiem, że nie ma potrzeby tworzenia języka narodowego Włochów, gdyż takowy już istnieje, należy go jedynie poznać, uszlachetnić i studiować, a także chronić przed wpływami obcych języków²¹;

• ***Della parte che possa competere agli scrittori nelle lingue*** [O przeciwniku, który mógłby konkurować z pisarzami w kwestii językowej] (1871): tekst złożony ze strony wprowadzenia i trzech krótkich notatek to pozostałość po nieukończonym – prawdopodobnie ostatnim – wystąpieniu, powstałym na kanwie wcześniejszych *Relazione dell'unità della lingua* i aneksu do tegoż. Przedmiotem tekstu jest zarzut autora, który kieruje pod adresem pisarzy umniejszających czy wręcz negujących rolę języka mówionego używanego przez ludzi, który stanowi przecież część języka narodowego²²;

• ***Saggio comparativo del dizionario dell'Accademia francese col Vocabolario degli Accademici della Crusca*** [Traktat porównujący słownik Akademii Francuskiej ze Słownikiem Akademii della Crusca] (1868–1869): tekst stanowi kontrastywne zestawienie wybranych słów pochodzących z języka francuskiego i włoskiego, mające na celu wskazanie dysproporcji między bogactwem użyc i przykładów tego pierwszego a niedostatkami i nieprzystępnością terminów tego drugiego. Leksemy zaczerpnięte zostały odpowiednio z *Dictionnaire de l'Académie Française* oraz z *Vocabolario degli Accademici della Crusca* i przedstawione w układzie tabelarycznym²³.

W drugiej kolejności stypizowane zostały teksty, nad którymi Manzoni pracował albo długotrwale (w przypadku pierwszego z dzieł były to blisko trzy dekady), jednak z różnych względów nie zostały one opublikowane za życia myśliciela, albo prace nad nimi zostały wstrzymane lub niedokończone. W tym kontekście wymienia się:

• ***Della lingua italiana*** [O języku włoskim] (1830–1859): objętościowo najdłuższy z traktatów Manzoni poświęcony kwestii języka narodowego i redagowany przezeń przez blisko trzy dekady (z przerwami) i składający się z pięciu części (wydawanych osobno, w sposób niekompletny i redagowanych w różnym czasie). Jest to zbiór tekstów argumentacyjnych, w którym autor broni tezy o wyborze języka florenckiego jako języka narodowego Włochów. Poza przedstawieniem najważniejszych postulatów stojących za proponowanym rozwiązaniem roztacza także wizję języka jako całości, krytykując przy

²¹ <https://www.alessandromanzoni.org/opere/16> [dostęp: 10.04.2022].

²² <https://www.alessandromanzoni.org/opere/89> [dostęp: 10.04.2022].

²³ <https://www.alessandromanzoni.org/opere/17> [dostęp: 10.04.2022].

tym uczonych opowiadających się za empirycznymi przymiotami mowy ludzkiej (np. de Condillaca)²⁴;

• ***Frammenti di un libro d'avanzo*** [Nadwyżka fragmentów pewnej książki] (1823–1824): tytuł nadany przez Angela Stellę i Lukę Danziego – redaktorów pierwszej edycji krytycznej dzieł Manzoni (1983) – serii krótkich tekstów poświęconych aspektom leksykalnym języka florenckiego, w szczególności udziałowi aktualnego słownictwa z niego pochodzącego w języku ogólnonarodowym. Tytuł wydawniczy dzieła nawiązuje do aluzji uczynionej przez wieszczka we wstępie do *Narzeczonych*²⁵, w odniesieniu do dyskusji wokół wyboru języka, który posłużył do napisania dzieła²⁶;

• ***La verifica dell'Uso toscano*** [Sprawdzenie uzusu tokańskiego] (1827–1830): pod tym zbiorczym tytułem nadanym przez Angela Stellę i Lukę Danziego w drugiej edycji krytycznej dzieł Manzoni (1990) kryje się zbiór trzech krótkich tekstów poświęconych analogiom i różnicom między słownictwem używanym w dialektach mediolańskim i florenckim. Utwór wieńczy komentarz autora i jego relacja z rozmowy z przyjacielem florenckim Guglielmem Librim wokół zebranych jednostek leksykalnych²⁷;

• ***Saggio di una nomenclatura botanica*** [Traktat na temat terminologii botanicznej] (1819): tytuł nieukończonego pisma nadany przez jego pierwszego wydawcę Fausta Ghisalbertiego, który odnosi się do postulatu reformy terminologii botanicznej zdominowanej przez dualizm oparty na współlistnieniu nazw rodzajów i gatunków używanych w stosunku do tych samych roślin. Manzoni opowiadał się za przyjęciem jednej nazwy własnej dla każdej jednostki botanicznej²⁸;

• **«*Sentir messa*»** [Słuchać mszy] (1835–1836): tekst nieukończony i opublikowany pośmiertnie, będący pierwotnie odpowiedzią na krytykę, jaką opat Michele Ponza skierował pod adresem powieści pt. *Marco Visconti* Tommasa Grossiego powstałej w zgodzie z Manzonianą koncepcją języka. Tytuł, nadany przez pierwszego wydawcę Bulferettego w 1923 roku, jest nawiązaniem do wyrażenia «*sentire messa*» (dosł. słuchać mszy, tj. oddawać się wewnętrznej kontemplacji tajemnic mszy świętej) używanego w XIX

²⁴ <https://www.alessandromanzoni.org/opere/83> [dostęp: 10.04.2022].

²⁵ Cfr. Alessandro Manzoni, *I promessi sposi. Storia milanese del secolo XVII scoperta e rifatta da Alessandro Manzoni. Edizione riveduta dall'autore. Storia della colonna infame. Inedita*, Dalla tipografia Guglielmini e Redaelli, Milano 1840, 8: „Veduta la qual cosa, abbiám messo da parte il pensiero, per due ragioni che il lettore troverà certamente buone: la prima, che un libro impiegato a giustificare un altro, anzi lo stile d'un altro, potrebbe parer cosa ridicola: la seconda, che di libri basta uno per volta, quando non è d'avanzo”.

²⁶ <https://www.alessandromanzoni.org/opere/91> [dostęp: 10.04.2022].

²⁷ <https://www.alessandromanzoni.org/opere/92> [dostęp: 10.04.2022].

²⁸ <https://www.alessandromanzoni.org/opere/93> [dostęp: 10.04.2022].

wieku, któremu puryści językowi przeciwstawiali XIV-wieczne «*udire messa*». W traktacie poruszono problem mnogości języków Toskanii (język miasta a prowincji, język pisany a mówiony, dialekt a język), jak również podkreślono tezę o predestynowaniu języka florenckiego do miana języka ogólnonarodowego. W końcowej części utworu Manzoni podejmuje polemikę z trzema propagatorami myśli językowej: Antoniem Cesarim, który odrzucał terazniejszy wymiar języka, Melchiorrem Cesarottim, który mylił pojęcia dialektu wiodącego i języka ogólnego, i Vincenzem Montim, który odrzucał ustny charakter języka, a także bronił roli etymologii w nadawaniu znaczenia słowom²⁹;

- ***Per un Vocabolario dell'uso fiorentino*** [Ku powołaniu Słownika uzusu języka florenckiego] (1856–1857): składający się z czterech części utwór dokumentuje prace nad stworzeniem słownika uzusu języka florenckiego. Manzoni zestawiał w nim ponad sto leksemów florenckich (wśród nich znalazły się powiedzenia i idiomy) zebranych w czasie podróży po Toskanii, które poddał konsultacji kilkorga swoich znajomych i członków rodziny³⁰;

- ***La collaborazione del Manzoni alla «Risposta»*** [Udział Manzoni w zredagowaniu odpowiedzi] (1836 – 1836): podobnie jak w *Sentir messa* sedno traktatu stanowi tytułowa odpowiedź Manzoni na krytykę ze strony Michelego Ponzy dotyczącą użycia przez Tommasa Grossiego w powieści *Marco Visconti* wyrażen i powiedzeń obecnych także w języku mediolańskim, które pozostają zgodne z uzusem toskańskim. Wydawca podzielił utwór na dwie części: w pierwszej poruszone zostały kwestie zgodności semantycznej między wyrazami i wyrażeniami toskańskimi a mediolańskimi, a w drugiej reguł i wyjątków nimi rządzących oraz niektórych zabarwień *stricte* dialektalnych³¹;

- ***Lettera al Casanova*** [List do Casanovy] (1871): list prywatny wysłany przez Manzoni do neapolitańskiego literata Alfonsa Della Valle di Casanovy w 1871 roku, w którym relacjonuje prace nad poprawieniem pierwszej wersji powieści *Narzeczeni* poprzez dostosowanie jej stylu do narzuconych przez siebie standardów języka florenckiego i ponownym wydaniem dzieła. W tym kontekście wyraża również życzenie, aby Włochy – podobnie jak Francja – miały tak stabilny i ukształtowany język narodowy³²;

- ***Modi di dire irregolari*** [Nieprawidłowe powiedzenia] (1823–1824): w tym własnoręcznie podpisanym tekście, nieukończonym i nieopublikowanym za życia,

²⁹ <https://www.alessandromanzoni.org/opere/95> [dostęp: 10.04.2022].

³⁰ <https://www.alessandromanzoni.org/opere/97> [dostęp: 10.04.2022].

³¹ <https://www.alessandromanzoni.org/opere/94> [dostęp: 10.04.2022].

³² <https://www.alessandromanzoni.org/opere/108> [dostęp: 10.04.2022].

będącym wstępem do niepowstałego traktatu, Manzoni podejmuje problem nieprawidłowości natury leksykalnej i morfosyntaktycznej języka mówionego. Czas powstania tekstu datuje się na przerwę między pracami nad pierwszym i drugim tomem powieści *Narzeczeni*, która była okresem przemyśleń i poszukiwań wieszczą mających na celu rozwianie wątpliwości natury gramatycznej i ortograficznej, co ostatecznie zwieńczone zostało „toskanizacją” dzieła w jego ostatecznym kształcie³³.

Z przedstawionych powyżej głównych założeń analizowanego piśmiennictwa filozoficznego Manzoni na temat sprawy języka narodowego wyłania się obraz spójnego i systemowego podejścia do postawionego problemu, jak również konsekwencji w dążeniu do osiągnięcia założonego celu, który ziścił się za sprawą prac właściwej komisji parlamentarnej. Przewodniczenie jej powierzono właśnie Manzoniemu, a owocem jej prac było sprawozdanie *Dell'unità della lingua e dei mezzi di diffonderla*, które w formie listu skierowane zostało do ówczesnego ministra edukacji publicznej Emilia Broglia. Zawarto w nim apel o podjęcie pilnych działań zmierzających do uczynienia *volgare* florenckiego językiem narodowym wszystkich Włochów oraz do stworzenia nowego słownika tegoż systemu językowego (co stało się faktem już w 1870 roku). Szczegółowe kwestie poruszone w niniejszym dokumencie omówione zostały w pkt. 4 przedmiotowego artykułu.

4. Kulisy prac komisji parlamentarnej do sprawy języka narodowego oraz wybrane tezy zawarte w jej sprawozdaniu pt. *Dell'unità della lingua e dei mezzi di diffonderla* (O jedności języka i sposobach jego rozpowszechniania)

Komisja parlamentarna do spraw języka narodowego powołana została w październiku 1867 roku dekretem ministra edukacji publicznej Emilia Broglia, prawnika i pisarza mediolańskiego, a prywatnie przyjaciela Manzoni i zwolennika jego idei. Formalnie rozpoczęła prace 14 stycznia 1868 roku (*de facto* Manzoni był politycznie zaangażowany w przedmiotową sprawę wiele lat wcześniej, co najmniej od chwili nominowania go honorowym senatorem przez króla Wiktora Emanuela II w 1860 roku). Celem nadrzędnym tego gremium było znalezienie i wypracowanie takich środków i rozwiązań, które przyczyniłyby się do upowszechnienia wspólnego języka i prawidłowej wymowy we wszystkich warstwach społecznych zjednoczonych Włoch. Składało się ono z dwóch podkomisji: pierwszej, tak zwanej mediolańskiej, w poczet której, poza Manzoniem, weszli jeszcze neapolitański pisarz i polityk Ruggero Bonghi oraz mediolański literat Giulio

³³ <https://www.alessandromanzoni.org/opere/110> [dostęp: 10.04.2022].

Carcano (w czasie istnienia komisji obaj będący stronnikami wieszczą, mimo wcześniejszych sporów, o czym mowa w pkt. 3 artykułu); w skład drugiej, tak zwanej florenckiej, weszli zaś: duchowny i pedagog genueński Raffaello Lambruschini, mediolański pisarz Achille Mauri, poeta piemoncki Giuseppe Bertoldi i językoznawca dalmacki Niccolò Tommaseo. Manzoni, mimo zaawansowanego wieku, z autentycznym entuzjazmem podjął się zaszczytnego zadania, które miało polegać na zebraniu instrumentarium niezbędnego do osiągnięcia postawionego na początku celu. W toku prac ujawniły się nie tylko rozbieżności w kwestii możliwych do zastosowania środków propagacyjnych (migracja i szkolenie nauczycieli, stworzenie i wydanie słownika), ale przede wszystkim zawiązał się spór o kształt przyszłego języka włoskiego. Główną osią niezgody między podkomisjami mediolańską i florencką było to, czy ów język narodowy Włoch już istnieje i posiada solidne podwaliny w słowie pisanym, tylko trzeba stworzyć właściwe warunki do jego upowszechnienia (jak twierdzili ci pierwsi), czy trzeba powołać go na nowo w oparciu o istniejący wzorzec literacki, ale uzupełniając słownictwem zaczerpniętym z żywego języka mówionego innego dialektu – florenckiego (o co postulowali ci drudzy).

W konsekwencji toczonyj dyskusji (polegającej na wysyłaniu listów przez jednych i replikowaniu na nie przez drugich, co opisano szczegółowo w pkt. 3), powstało sprawozdanie z prac komisji wystosowane do ministra edukacji publicznej o tytule *Dell'unità della lingua e dei mezzi di diffonderla* (O jedności języka i sposobach jego rozpowszechniania), którego sygnatariusze (pod dokumentem, poza Manzoniem, podpisali się jedynie jego orędownicy, Ruggero Bonghi i Giulio Carcana) opowiedzieli się jednoznacznie za koniecznością przyjęcia jednego języka (dialektu florenckiego) jako systemu komunikacji wszystkich Włochów. Wśród sposobów służących upowszechnianiu „wspólnej mowy” członkowie komisji zarekomendowali podjęcie następujących działań:

- zredagowanie słownika dialektu tokańskiego będącego opracowaniem rejestrującym formy stosowane języka florenckiego, a nie tylko literackie;
- zredagowanie słowników innych dialektów Włoch;
- przenoszenie nauczycieli tokańskich do szkół na terenie całego Półwyspu Apenińskiego tak, by nauczali tam języka włoskiego;
- przyjmowanie nauczycieli pochodzących z innych regionów w Toskanii, aby sami mieli sposobność studiowania „nowej mowy”.

Wyżej wymienione propozycje, po raz pierwszy skonkretyzowane w przedłożonej formie, czerpią swoje inspiracje z wcześniejszych wniosków formułowanych przez

Manzoniego przy okazji drugiego wydania *Narzeczonych* o tym, że tak w chwili publikacji, jak i sporządzenia sprawozdania komisji, nie istniał język włoski będący środkiem komunikacji Włochów ani na poziomie mówionym (przestrzeń ta była zagospodarowana przez rozmaite dialekty), ani pisanym (jako że styl literacki był niewystarczający do zaspokojenia wszystkich potrzeb komunikacyjnych członków narodu). Dopiero powstanie nowego słownika, który będzie odzwierciedlał wszystkie aspekty, odmiany i niuanse języka mówionego używanego we Florencji, a gdy już zostanie opublikowany, skutecznie przyczyni się do upowszechnienia „wspólnej mowy” wśród wszystkich mieszkańców Italii.

Komisja została rozwiązana dekretem ministra w październiku 1868 roku. Manzoni ustąpił z funkcji jej przewodniczącego cztery miesiące wcześniej, podając jako przyczynę niedostatek sił fizycznych i intelektualnych koniecznych do wykonywania obowiązków, jednak to właśnie ku jego wizji języka, a nie Lambruschiniego z przeciwnej podkomisji (z którym Manzoni dalej prowadził polemikę korespondencyjnie), przychylił się minister Broglio.

5. Wnioski

Misją działalności publicznej Alessandra Manzoni, której emanacją jest całokształt przytoczonego piśmiennictwa filozoficzno-językowego (i w jakiejś mierze też politycznego), było powołanie do życia włoskiego języka narodowego opartego na wzorcu florenckim. Uwzględniać miał on zarówno kanon literacki spisany za pomocą wernakularnego dialektu toskańskiego, który już w XVI wieku przewyższył łacinę pod względem liczby powstających w nim dzieł kultury, jak i języka mówionego wykształconych mieszkańców Florencji, stanowiącej kolebkę życia artystycznego oraz ważne centrum polityczne i ekonomiczne Toskanii doby odrodzeniowej. Przewrót Manzonianański miał zatem polegać na zbliżeniu odmiany pisanej i mówionej języka, jak również na przebudzeniu świadomości mas w kwestii tego, że wspólny język mógłby stać się narzędziem komunikacji całego narodu, a nie – jak było dotąd – wybranych jego warstw społecznych (Grochowska 2011: 37). Działania te podejmowane były zarówno w przeddzień zjednoczenia historycznych ziem Italii w 1861 roku, jak i już po nim, kiedy to wskaźnik analfabetyzmu wynosił blisko 78%, zaledwie 2,5% Włochów³⁴ (według ustaleń Tullia De Maura) władało mową, która chwilę później stać się miała językiem

³⁴ Według bardziej optymistycznych szacunków Arriga Casellaniego liczba mieszkańców Italii posługujących się językiem włoskim w chwili zjednoczenia Włoch w 1861 roku mogła wynosić 9,5 % (cfr. Laven 2006: 263).

używanym przez wszystkich mieszkańców Królestwa Włoch, podczas gdy włoska tożsamość narodowa była wciąż *in statu nascendi*, pozostając głównie manifestem programowym konceptualizowanym przez patriotów i bohaterów walki o niepodległość Włoch. Było to więc bez wątpienia zadanie trudne do osiągnięcia, żmudne w wykonaniu, obarczone wieloma czynnikami ryzyka oraz przeciwnościami natury politycznej, społecznej i naukowej. Mimo to Manzoni, urodzony w Mediolanie i posługujący się na co dzień lokalną odmianą tamtejszego dialektu, początkowo piszący po francusku, pewnego dnia zgłębiwszy powstały pięć wieków wcześniej traktat Dantego Alighieri pt. *O języku pospolitym*, doznaje swoistego lingwistycznego *katharsis*, i staje się zagorzałym propagatorem idei upowszechnienia na terytorium Włoch mowy tokańskiej według modelu florenckiego oraz stworzenia pierwszego kompletnego słownika tego języka. Jego wystąpienia publiczne, działalność filozoficzna, epistolograficzna, aż wreszcie polityczna w ramach powołanej przez ministra Broglia komisji parlamentarnej, w której czynnie uczestniczył, kierując jej pracami, przyczyniły się do realizacji marzeń wielu pokoleń Włochów o wspólnym języku i kulturze, pozostających przez stulecia jedynie w sferze wyobrażeń i idei, a które to jeszcze u schyłku długiego i bogatego życia wieszczą z Mediolanu zaczęły być częściowo wdrażane w życie. Nie przyniosły rzecz jasna natychmiastowych efektów ze względu na zbyt duże zróżnicowanie kulturowe, mentalnościowe i obyczajowe mieszkańców Italii pojednociowej. Scalenie ze sobą tych wszystkich elementów stało się wyzwaniem dla jego rodaków żyjących w kolejnych dekadach. Zaistniałe wtedy różne czynniki polityczno-społeczno-ekonomiczne takie jak rewolucja przemysłowa, migracje wewnętrzne i zewnętrzne Włochów, rozwój środków masowego przekazu, dyktatura faszystowska doprowadziły ostatecznie (pośrednio czy bezpośrednio) do upowszechnienia się języka włoskiego na całym obszarze Półwyspu Apenińskiego i w końcu – jeśli nie przede wszystkim – do jego gramatycznej i leksykalnej normatywizacji.

BIBLIOGRAFIA:

- GROCHOWSKA A., *Wewnętrzne zróżnicowanie językowe we Włoszech. Dialekty a język narodowy*, „Kwartalnik Językoznawczy”, 3, 2011, 34–46.
- LAVEN D., *Italy, w: What is a Nation? Europe 1789 – 1914*, (eds. Timothy Baycroft, Mark Hewitson), Oxford University Press, Oxford 2006, 262–265.

- MACCHIA G., *Manzoni e la via del romanzo*, Adelphi, Milano 2014, 10.
- MALINOWSKA M., *Język włoski na rozdrożu?*, w: *Ślady obecności: Księga pamiątkowa ofiarowana Urszuli Dąbbskiej-Prokop przez kolegów, uczniów i przyjaciół* (red. I. Piechnik, M. Świątkowska), Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2001, 229–233.
- MANZONI A., *I promessi sposi. Storia milanese del secolo XVII scoperta e rifatta da Alessandro Manzoni. Edizione riveduta dall'autore. Storia della colonna infame. Inedita*, Dalla tipografia Guglielmini e Redaelli, Milano 1840, 8.
- MANZONI A., *Tutte le opere* (a c. di A. Chiari, F. Ghisalberti), Mondadori, Milano 1954–1974, 331.
- MANZONI A., *Frammenti di un libro d'avanzo* (a c. di A. Stella, L. Danzi), Università-Dipartimento della scienza della letteratura, Pavia 1983.
- MANZONI A., *Scritti linguistici* (a c. di A. Stella, L. Danzi), Mondadori, Milano 1990.
- MANZONI A., *Scritti linguistici* (a c. di Maurizio Vitale), UTET, Torino 2013.
- PANARELLO C., *Tra scelte politiche e uso quotidiano: imposizione o accettazione dell'italiano dopo l'unità?*, w: *Sperimentare ed esprimere l'italianità. Aspetti linguistici e glottodidattici* (red. Ilario Cola, Artur Gałkowski, Joanna Ozimska), Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2021, 59–70.
- PIETRZAK-THÉBAULT J., *Iskry na włosko-dalmatyńskim pograniczu, czyli Tommaseo bez granic*, w: *Pogranicze, Kresy, Wschód a idee Europy. Seria I* (red. A. Janicka, G. Kowalski, Ł. Zabielski), Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2013, 293–306.
- ZAMA R., *Alessandro Manzoni filosofo del linguaggio. Scritti e studi nel contesto europeo*, Carocci editore, Roma 2018, 77–78.

NETOGRAFIA:

- <https://www.alessandromanzoni.org/opere> [dostęp: 10.04.2022].
- <https://www.alessandromanzoni.org/opere/9> [dostęp: 10.04.2022].
- <https://www.alessandromanzoni.org/opere/13> [dostęp: 10.04.2022].
- <https://www.alessandromanzoni.org/opere/14> [dostęp: 10.04.2022].
- <https://www.alessandromanzoni.org/opere/15> [dostęp: 10.04.2022].
- <https://www.alessandromanzoni.org/opere/16> [dostęp: 10.04.2022].
- <https://www.alessandromanzoni.org/opere/17> [dostęp: 10.04.2022].
- <https://www.alessandromanzoni.org/opere/83> [dostęp: 10.04.2022].
- <https://www.alessandromanzoni.org/opere/89> [dostęp: 10.04.2022].
- <https://www.alessandromanzoni.org/opere/91> [dostęp: 10.04.2022].
- <https://www.alessandromanzoni.org/opere/92> [dostęp: 10.04.2022].

<https://www.alessandromanzoni.org/opere/93> [dostęp: 10.04.2022].

<https://www.alessandromanzoni.org/opere/94> [dostęp: 10.04.2022].

<https://www.alessandromanzoni.org/opere/95> [dostęp: 10.04.2022].

<https://www.alessandromanzoni.org/opere/97> [dostęp: 10.04.2022].

<https://www.alessandromanzoni.org/opere/108> [dostęp: 10.04.2022].

<https://www.alessandromanzoni.org/opere/110> [dostęp: 10.04.2022].